

ספרים

היוצאים לאור

על-ידי

חברת מקיצי נרדמים

תשע"ה

שנת קנ"ג לייסוד החברה ושנת פ"ב להעברתה לא"י

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל

שולמית אליצור
יושבת ראש

משה אידל
חגי בן-שמאי
אברהם גרוסמן
יעקב זוסמן
אהרן ממן
מרדכי עקיבא פרידמן
קטרינה ריגו

שמחה עמנואל
מזכיר כבוד

חברי כבוד

חיים סולובייצ'יק, ניו-יורק	שמואל אשכנזי, ירושלים
שמואל סירא, פריז	מלאכי בית אריה, ירושלים
יוסף ינון (פנטון), פריז	אהרן דותן, תל-אביב
א' דב פרידברג, טורונטו	נחמן דנציג, ניו-יורק
שלמה קלמן רייף, קיימברידג'	חזה טורניאנסקי, ירושלים
בנימין ריצ'לר, ירושלים	מנחם כהנא, ירושלים
ראובן שמחה שטיינר, ניו-יורק	שניאור זלמן ליימן, ניו-יורק
מנחם חיים שמלצר, ניו-יורק	

מגנזי אירופה

כרך ראשון

מגנזי אירופה

כרך ראשון

ההדיר והוסיף מבואות

שמחה עמנואל

הוצאת מקיצי נרדמים

ירושלים תשע"ה

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט: מנהל תרבות, המחלקה למוסדות מחקר ומורשת

הקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית

הרשות למחקר ולפיתוח, האוניברסיטה העברית

מחקר זה נתמך על ידי

הקרן הלאומית למדע, מענק מס' 250/09

הפצה: הוצאת מאגנס, 02-6586659

sales.israel@magnespress.co.il

ISBN 978-965-462-013-0

©

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

סדר: אירית נחום iritnahum1@gmail.com

נדפס בישראל

דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

לגילה

בטח בה לב בעלה

ושלל לא יחסר

תוכן העניינים

13

פתיחה

מבוא

- 17 פרק ראשון: גניזת אירופה – מהותה ותולדות מחקרה
- 17 א. שימוש חוזר בכתבי יד על אדמת אירופה
- 19 ב. הרקע ההיסטורי והתרבותי
- 26 ג. מאפייניה המרכזיים של גניזת אירופה
- 31 ד. שימושים נוספים בכתבי היד העבריים
- 35 ה. בין גניזת אירופה לגניזת קהיר
- 37 ו. תולדות המחקר
- 43 ז. חידושיה של גניזת אירופה ותרומתה למחקר
- 43 1. חיבורים שאבדו
- 49 2. נוסחים חדשים של חיבורים ידועים
- 51 3. עדי נוסח נוספים לחיבורים נדירים
- 55 4. עדי נוסח נוספים למהדורות מדעיות
- 56 5. ארון הספרים היהודי
- 58 ח. תכניות לעתיד
- 58 1. חשיפה שיטתית של כל הקטעים
- 59 2. קטלוג
- 60 3. צירוף הדפים הבודדים וניסיונות לשחזור
- 63 ט. על המהדורה

שער ראשון: פרשנות המקרא

- 67 פרק שני: פירוש לספר שופטים
- 67 מבוא
- 73 המהדורה
- 80 נספח: פירוש ר' יוסף קרא לספר שופטים, יג, ה – טו, ב

- 84 פרק שלישי: מפירושיהם של נכדי רש"י לאסתר ולקהלת
- 84 מבוא
- 84 א. הקטעים ומוצאם
- 85 ב. הפירוש לדברי הימים

85	ג. הפירוש לאסתר
91	ד. הפירוש לקהלת
94	המהדורה: פירוש קהלת ד, יז-ז, טו
104	פרק רביעי: ספר שכל טוב, בראשית ט, י-כה
104	מבוא
107	המהדורה
114	פרק חמישי: פירוש ר' מנחם בן שלמה למגילות
114	מבוא
114	א. גילוי הקטעים
116	ב. דרכו של המפרש
117	ג. זהות המפרש
128	המהדורה
128	א. פירוש שיר השירים
136	ב. פירוש איכה
152	ג. פירוש קהלת
167	ד. פירוש אסתר
183	פרק שישי: פירוש ר' אלעזר מוורמייזא (הרוקח) לספר תהלים
183	מבוא
190	המהדורה
	שער שני: פרשנות התלמוד
207	פרק שביעי: ספר חפץ למסכתות בבא קמא ובבא מציעא
207	מבוא
207	א. גילוי הקטעים
208	ב. תיאור הקטעים
210	ג. ספר חפץ וספר מתיבות
212	ד. זיהוי החיבור
213	ה. נוסח התלמוד הבבלי בספר חפץ
215	ו. אופי החיבור וזיקתו לספר מתיבות
218	המהדורה
218	א. ספר חפץ למסכת בבא קמא
226	ב. ספר חפץ למסכת בבא מציעא
245	נספח: קטע מקביל בספר מתיבות

247	פרק שמיני: פירוש אשכנזי למסכת בבא בתרא
247	מבוא
247	א. תיאור הקטעים
248	ב. המפרש ודרכו
255	המהדורה

	פרק תשיעי: פירוש למסכת ברכות – אוטוגרף של אחד מבני משפחת קלונימוס
291	מבוא
291	א. תיאור הקטעים
293	ב. אופי הפירוש
297	ג. זהות המפרש
299	ד. ר' דוד בן קלונימוס
307	המהדורה

327	פרק עשירי: פירוש ר' ברוך ממגנצא למסכת מגילה
327	מבוא
327	א. תיאור הקטעים
328	ב. המחבר וחיבורו
332	ג. דרך הפירוש
335	ד. השפעתו של הפירוש למסכת מגילה
338	המהדורה

367	פרק אחד עשר: תוספות ר' שמשון משאנץ למסכת עירובין
367	מבוא
367	א. תוספות ר' שמשון משאנץ ותוספות הרא"ש
371	ב. קטע קולמאר
377	ג. קטע קרלסרוה
378	ד. הערות נוספות לטיבו של הפירוש
378	1. נוסח המקרא
380	2. נוסח פירוש רש"י
382	3. קובץ מדרשי
383	4. הפניות למסכת מכות
384	5. 'פסק'
385	המהדורה

426	פרק שנים עשר: תוספות רי"ד למסכתות שבת, עירובין וביצה
426	מבוא
426	א. תיאור הקטעים
428	ב. זיהוי החיבור
432	ג. הערות נוספות
435	ד. קורותיו של כתב היד
437	המהדורה
437	א. תוספות רי"ד למסכת שבת, מהדורה תניינא
459	ב. תוספות רי"ד למסכת עירובין, מהדורה תניינא
460	ג. מהדורה אחרת של תוספות רי"ד למסכתות ביצה ועירובין

מפתחות

467	1. קיצורים ביבליוגרפיים
489	2. מפתח כתבי היד
493	3. מפתח אישים
496	4. מפתח מקומות
497	5. מפתח עניינים

פתיחה

גניזת קהיר שינתה, כידוע, את פני המחקר בכמה וכמה תחומים של מדעי היהדות, ובמקצועות מסוימים אף הביאה למהפכה של ממש. היא פרנסה אלפי מחקרים, ומעיינותיה עדיין הולכים ומפכים. לצדה של גניזת קהיר הולכת ונחשפת אט אט בארצות מרכז אירופה 'גניזה' נוספת, אף היא בת אלפים רבים של דפים בודדים. גניזה זו, המכונה 'גניזת אירופה', הולכת בצדי דרכים, ומעטים יחסית הם החוקרים הנזקקים לה. ניצניה הראשונים של גניזת אירופה צצו ועלו עוד הרבה קודם לגילוייה של גניזת קהיר, אך בעשרות השנים האחרונות הולכים ונחשפים מאות ואלפי קטעים חדשים, פי כמה וכמה מכל מה שנודע עד כה.

הספר המונח כאן מנסה לקדם את 'גניזת אירופה' אל חזית המחקר. הפרק הראשון מכיל מבוא רחב ומפורט על טיבה של גניזה זו. עיקרו של הספר – פרקים ב-יב – הוא פרסום של אחד עשר חיבורים חשובים חדשים שנמצאו בגניזת אירופה ואינם מצויים בדפוס או בכתבי יד שלמים. טקסטים אלו נבחרו בקפידה, מתוך מגוון רחב הרבה יותר של קטעים מחיבורים חדשים ולא ידועים המסתתרים בגניזת אירופה. מחצית מהחיבורים הם בפרשנות המקרא ומחציתם בפרשנות התלמוד. רובם נתחברו באיטליה, בגרמניה ובצרפת, אך לצדם בא גם חיבור קדום (ספר חפץ) שמקום חיבורו טרם הוכרע. חיבורים חדשים נוספים מגניזת אירופה יופיעו בעזרת ה' בכרך השני של ספר זה, שנמצא בהכנה.

הקטעים הנדפסים כאן נקבצו מאוצרותיהם של שישה עשר ארכיונים וספריות, ותודתי העמוקה נתונה למנהליהם ולעובדיהם של כל המוסדות הללו, שעשו מאמצים רבים כדי לסייע במחקרי. מוסדות אלו פזורים ברחבי העולם כולו, והם משקפים יפה את פיזור של גניזת אירופה. ארבעה מהם מצויים באוסטריה (גראץ, ספריית האוניברסיטה; וינה, הספרייה הלאומית; ולצבורג, ספריית האוניברסיטה; מלך, ספריית המנזר הבנדיקטיני); ארבעה בגרמניה (ברלין, ספריית המדינה; מרבורג, ארכיון המדינה; קרלסרוה, ספריית המדינה; ריסלסהיים, הארכיון העירוני); שלושה באיטליה (מודינה, ארכיון המדינה; מודינה, ארכיון העיר; קורג'ו, הארכיון העירוני); אחד בצרפת (קולמאר, הספרייה העירונית); אחד בפולין (קרקוב, ספריית האוניברסיטה על שם יגילונסקי); אחד באנגליה (אוקספורד, ספריית בודליאנה); אחד בארצות הברית (ניו יורק, אוסף ליהמן) ואחד בישראל (ירושלים, הספרייה הלאומית). תודתי נתונה גם לספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק על הרשות להדפיס קטע מגניזת קהיר של ספר מתיבות.

שלושה מפרקי הספר כבר הדפסתי בעבר. הפרק הראשון נדפס לראשונה בכתב העת מדעי היהדות, 35 (תשנ"ה), והוא מופיע כאן בשינויים והרחבות של ממש; הפרק השלישי נדפס בתוך: ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, בעריכת י' הקר, ב"ז קדר וי' קפלן, מרכז שז"ר, ירושלים תש"ע, והוא נדפס כאן כמעט ללא שינויים; והפרק השישי נדפס בכתב העת קבץ על יד, כב (תשע"ד), והוא מופיע כאן בהוספות מסוימות.

* * *

ספר זה בא לעולם בזכותם של כמה חוקרים דגולים – אם יורשה לי לומר, 'משוגעים לדבר' – שעמלו במשך שנים רבות על חשיפתה של גניזת אירופה. אזכיר כאן במיוחד את פרופ' יעקב זוסמן, שטבע את המושג 'גניזת אירופה' והיה מהראשונים שהבינו את חשיבותה; את הצוות המקצועי המעולה של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים, שאסף במשך עשרות שנים את צילומי הקטעים של גניזת אירופה אל אוצרות המכון והשקיע עמל רב בזיהויים ובקטלוגם; את פרופ' מאורו פיראני ופרופ' אנדראס לנרד שטורחים לאין קץ על חשיפת קטעים באיטליה ובגרמניה וסייעו לי רבות בעבודתי; ואת פרופ' יהודית שלנגר-אולשובי, היוזמת והמנהלת של הפרויקט הכלל-אירופי לחקר גניזת אירופה (Books within Books: Hebrew Fragments in European Libraries).

תודתי הלבבית לפרופ' שולמית אליצור, שעמלה שעות אין ספור להשביח את הספר ותרמה רבות הן לתוכנו והן לעיצובו; לד"ר יהודה גלינסקי, שעמד בעינו החדה על נקודות הטעונות תיקון או הבהרה; לד"ר שרה כהן, שטרחה להתקין את הספר לדפוס; לד"ר בנימין אליצור, שעצותיו המועילות שיפרו את עיצוב הספר; ולאירית נחום, שעזרה את הספר במקצועיות רבה ובסבלנות מרובה. הקרן הלאומית למדע תמכה בנדיבות במחקר רב השנים שהוביל לספר המונח לפנינו (מענק מס' 250/09). הרשות למחקר ולפיתוח שבאוניברסיטה העברית והקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, אף היא באוניברסיטה העברית, תמכו בהוצאתו לאור של הספר. יבואו כולם על הברכה.